

József Attila *Medvetánc* c. kötetének egyik példányát a költő így dedikálta:

Kedves ápolónővérkének
Zentai Rózsinak
Bp. 1937. aug. 18
Siesta Ujd. 7.

József Attila

Ez a kötet néhány hete került hozzám: magától az egykori ápolónővértől kaptam. A dedikáció bizonyítja, hogy Attila 1937 nyarat már a Siesta szanatóriumban töltötte.

Zentai Rózsi így emlékezik meg a költőről:

„Áldom a sorsot, hogy ismerhettem ezt a kiváló nemzeti nagyságunkat. Sokat beszélt magáról, a családjáról, de csak derűs dolgokról. Bővebben nem tudtam róla semmit. De mikor megtudta, hogy korán elvesztettem az édesanyámat, és milyen küzdelmes volt az életem, olyan megbecsüléssel volt irántam, tele volt emberséggel, utólag jöttem rá, azért, mert ő is árva volt. Találónan írja egyik versében: születtem, elvegyültem, kiváltam. Tudása bámulatos volt, és ez az okos, felnőtt férfi, lélekben gyermek maradt. Egyszerűség, becsületesség és mélységes emberszeretet jellemezte József Attilát. Két hónapig voltam mellette. Bejáró kezelőorvosa Dr. Bak Róbert volt, rajta kívül csak szerkesztő társa járt be hozzá, Ignotus Pál, aki biztatta mindig: írjon verseket, a lap várja, és azonnal közölni is fogják. De ezt Attila meg sem ígérte, ez már nem ment. A nap legnehezebb szakasza a Barbaril nevű gyógyszer beadása volt. Minden tudásom össze kellett szedni, hogy ez sikerüljön. Vele éreztem, de hittem benne, hogy ez használni is fog. Attila más véleményen lehetett, mert azt mondta, ha kikerül a szanatóriumból, a gyógyszerárakban található összes Barbarilt összetöri, ne kínozzanak vele másokat. Nagy Endréhez is baráti szálak fűzték, és mint egy kisfiú, olyan derűsen mesélte többször is, hogy a Japán Kávéházban ültek és a lapokban feltűnt nekik egy Odol pályázat. Kapásból rögtön irtak is rá, Nagy Endre prózában, Attila versben. Persze tréfából született a pályázat, és komolytalanságánál fogva el sem küldték. Ez nekik csak játék volt.

Lelkiismeretesen végeztem a munkám, sok örömem volt benne. Kezdő ápolónő voltam, vizsga után, mikor hozzá kerültem. Tele igyekezettel, és boldogan, hogy megkereshetem a kenyerem. Attila bátoritanul, de megkérdette, hallottam-e már Róla valamit. Elkövettem azt a hibát, hogy megmondtam az igazat, hogy nem ismerem. Mondtam, vidékről jöttem fel, és ott nem is lehetett alkalmam hallani róla. Nem sokat értettem a dologból, csak azt láttam: ez rosszul esett Attilának. Lehagolt volt és szerettem volna helyrehozni hibámat. A folyosó volt a mi társalgónk, ott mindig érdeklődtek Attiláról. Én a legjobbakat mondtam róla, de egyúttal érdeklődtem is, és amit hallottam, azt lelkendezve, meséltem Attilának: milyen sokan ismerik, ki személyesen, ki újságból, ki hallomásból. Ilyenkor jó napja volt, és én igyekeztem, hogy minél több ilyen jó napja legyen. Minden szavamért vállalom a felelősséget. Azt is meg kell írjam, szánalom volt ránézni, olyan megtört volt, és félelmetesen komor volt mindig. A sors kegyetlen csapásokat mérhetett rá, amivel az ő gyermek lelke nem tudott megbirkózni. Nagyon figyelt mindenkit, ki jóakarója neki és ki nem. Még az jutott eszembe, hogy utánam jó barátom, Vig Erzsike került Attila mellé. Az ő idejében vitték haza, ami nem ment egészen simán. Attilának nagyfokú félelemérzése támadt, nem értette hová is viszik. Két nővére jött érte, és akkor vitték Szárszóra.”

Az ajánlásban szereplő Ujd. 7 az Új Dépandanz épületet jelenti. A súlyos betegek egy másik épületszárnyban voltak elhelyezve, itt a közepesen súlyos betegek feküdtek. Attila dr. Káldor Miklós főorvosnak volt a betege, az ápolás költségeit, az ápolószemélyzet tartását Hatvany vállalta. Rózsi nővér idejében azonban a költségeket csökkenteni kellett. Attila erről nem tudott. Naponta több levelet írt, majdnem mindet Flórának címezve — az ápolónővérnek azonban sokszor nem volt pénze postabélyegre, így a levelek egy részét nem tudta feladni.

Attila az öngyilkosjelöltek között szerepelt, s így kétszeresen figyelték rá: szobájának ajtaja mindig nyitva volt, éjszakánként Rózsi nővérnek is bent kellett aludnia. Egyszer egy óvatlan pillanatban Attilának sikerült elhagynia a szobát, Rózsi nővér csak később vette észre, ekkor utána szaladt, s mikor utólérte, azt mondta neki tréfásan: „Bármilyen fessen megy is Attila, azért nem engedem egyedül!” A beteg költőnek annyira jól esett a „fessen megy” kifejezés, hogy elnevette magát, majd az ágyszélére telepedve hangosan hahotázott. Aznap egész nap jó kedve volt.

Rózsi nővért egyébként kedvelte. Amikor ő szerkesztő úrnak szólította, egyenesen megkérte: „Hívjon csak bátran Attilának!” Rózsi nővér ettől kezdve csak idegenek jelen-

létében használta a hivatalos megszólítást. Ignotus közvetítette a híreket a családtagoknak, mivel nekik nem volt szabad bemenniök. Attila állapota nem volt nyugtalanító, „erősen le volt győgszerezve”. Tilos volt a látogatás, s ez Flórára is vonatkozott, akit nap mint nap hiába várt. Örökké szerelméről beszélt, s mindent vele kapcsolt össze. Mikor belázasodott, azt hitte, neki is tüdőgyulladás van, mint Flórának.

Szerelme egyszer bekönyörögte magát a portán, beszélte Rózsai nővérrel, aki már-már hajlandó lett volna megszegni a tilalmat, hogy a szerkesztő úr kedvére tegyen, de Flóra lemondott a találkozásról.

Mikor Rózsai nővér a szanatóriumba került, még nem ismerte Attila verseit. Észrevette, hogy ez bántja a költőt, ezért megkérte, szavaljon neki. Attila ekkor lassan, eltűnődve, szomorúan elmondta neki legkedvesebb versét: a Mamát.

Mások megpróbált neki magyarázni a költészetéről, de ingerült lett, összeszidta a nővért, amiért nem figyel rá. Rózsika érezte, hogy Attilának jobb partnerre van szüksége, ezért behívta hozzá az egyik beteget, akiről tudta, hogy ismeri az irodalmat. Sokáig beszélgettek. Este Attila megenyhült hangon mondta: — Maga mégis többet ér, Rózsai nővér, mert maga megkeresi a kenyerét!

Augusztus közepén Rózsai nővért más beteghez helyezték. El kellett hagynia a költőt. Utoljára még kezét fogott Attilával, s ezt mondta: — Nem akarok ám magáról rosszat hallani! — Attila ekkor elővette a töltőtollát és legkedvesebb kötetét, a *Medvetáncot*, neki ajándékozta.

Várhídi Gyuláné

Gulyás Pál irodalmi elvei

Gulyás Pál a tudatos, esztétika-formáló költőkhöz tartozott. Elmélet és alkotás szorosan összefügg nála, verseihez gyakran csak „ideológiájának” ismeretében közeliedhetünk. Tanulmányai, vitacikkei, kritikái,¹ melyek irodalmi elveit összefoglalják, nehéz olvasmányok: metaforikus fogalmazásuk gyakran szabadul el az értekező prózában szokatlan költői szavlatok és sejtelmek felé, gondolatmenetüket versbetétek, idézetek, spekulatív okoskodások szaktják félbe, mondanivalójukat az egymásba fonódó gondolatok, ötletek, szóképek, utalások hálójából kell kiszabadítanunk.

Helyzete és hajlama már indulásakor könyvek közé, a műhely magányába zárta. Beteges testalkata, zárkózott természete, életkörülményei, melyek nem engedték kitörni Debrecen falai közül, korán megakadályozták, hogy osztály- és „versenyháza”: Szabó Lőrinc mintájára a fővárosban keresse a sikert. Tétova próbálkozásai sorra kudarccal jártak: a *Nyugat* tábora nem fogadta be, a *Napkelet* (amelynek lírai pályázatán első díjat nyert) körül pedig nem alakult ki költői környezet. Budapest nemigen vett róla tudomást, sőt Babits provinciális irodalmiaskodással vádolta meg: „Csokonai is tanult és tudatos költő volt, akár Gulyás Pál, de ő tanultságát arra fordította, hogy mennél európaibb legyen, s nem hogy mennél debrecenibb”.² Gulyás tehát dacosan vállalta Debrecen, s tevékeny szerepet vitt az ottani fiatal írók, művészek mozgalmában. Barátaival, Juhász Gézával, Kardos Lászlóval, Kardos Pállal alapította meg az Ady Társaságot (1927. június 19.), Benyovszky Pállal, Juhász Gézával, Reitz Antallal pedig a rövid életű *Alkotás* című folyóiratot (1927 júniustól novemberig).

Babits látta, hogy Gulyás költészetének könyvek a Múzsái, nem figyelt fel azonban a fiatal költő műveltségére. Gulyás az ifjú irodalom egyik legolvasottabb elméje volt, hatalmas nyelvtudásával (ismerte az ógörög, izlandi, középfelnémet, finn és román nyelvet is), magányos szelleme mohóságával vetette magát a világirodalom és a filozófia után. Aischylos, Dante, Schiller, Hölderlin és Madách olvasása alakította ki szemléletét, módszer a nagy költői művekből sugárzó „ideák” befogadása és továbbgondolása lett. Az előbbi névsor azt is sejteti, hogy a kultúra nagy összefüggéseit kereste, a világképek kialakulása és szerkezete érdekelte. Hamarosan eljutott Nietzschéhez, a német vallásbölcselethez és a szellemtörténet tanításához. Tanulmányaiban még később is felhasználja a szellemtörténeti iskola egy-egy konstrukcióját, pl. Prohászka Lajos *Vándor és bujdosójának* tételét. Bölcselekedő hajlama és szellemtörténeti olvasmányai vonzzák a metafizikához: elméleteit általában a metafizikai okoskodás holdudvara vette körül, az elméleti következtetést gyakran a „transzcendenciák” irracionális világába játszotta át. Így lényegült a környezet: az alföldi táj élménye, és az irodalmi örökség: Csokonai, Fazekas, Földi természetkultusza panteizmussá *Misztikus ünnepi asztal* és *Tékozló* című kötetében. Érdeklődése a kultúra szerkezete, igénye a metafizika iránt s a — verseiben

¹ Csupán folyóiratokban, napisajtóban és kéziratban olvashatók. A Magyar Élet kiadónál 1944-ben meghírdetett *Nyugaton át Kelet felé* című kötet nem került sajtó alá.

² Könyvről Könyvre. Debrecen. Nyug 1934. II. 501–503.

is kifejezett — válságtudat vezeti Oswald Spengler „kultúrmorfológiájának” bővületébe. Spengler nagy műve: a *Der Untergang des Abendlandes* nálunk is hamarosan népszerű lett, *Jahre der Entscheidung* című könyvéből Németh László is tanult. Gulyást Spenglerhez a tudományba szivárgó intuiciós módszer, a történelemfilozófiában érvényesülő metafizika, a „kultúra” és a „civilizáció” szembeállítás és a „kultúrkörök” elmélete vonzotta. Költészete gyakran fogalmazta meg a történelem kilátástalanságának tudatát, festett sötét víziókat az európai kultúra pusztulásáról. Szorongásai kaptak elméleti igazolást Spengler kultúrpeszimizmusában: „Egy spengleri hangulattal küzdöttem magamban, a kultúrák és civilizációk hiábavalóságának dilemmájával, amelyből oly nehéz menekülni”³ — a német filozófus hatása halálig tartott. Korát történelmi sorsfordulónak, az európai civilizáció alkonyának érezte, hatalmas ellentmondásaira keresett orvosságot, s úgy érezte, ezt a mítoszban találhatja meg. Aki elfogadta a „kultúrkörök” elméletét, és saját korát a „civilizáció” kultúra-ellenes uralmának érezte, annak a kultúrák ősi és első szakaszához: a mítoszhoz kellett visszatérnie. Gulyás ezért látta a polgári társadalom válságának, a kor diszharmonijának ellenszerét a mítosz zárt és harmonikus világképében. „Néha egy többezeréves könyvben van elrejtve a friss élmény kulcsa”⁴ — az emberről, a történelemről, a civilizációról szerzett tapasztalatainak magyarázatát az ősi mítoszokban vélte megtalálni. Egyik jellemző verse szerint a „mythosok határán” élt, egyforma gonddal mélyedt el a görög (Homéros, Aischylos), keresztény (Biblia, Dante), ógermán (Edda, Nibelung-ének), keleti (Védák, Taoteking) mitológiában és a népköltészet (pl. a román Ale Mortului) mítikus rétegeiben. E nevek és művek Gulyás gondolkozásának főbb tájékozódási pontjai. Bennük kutatott az ember történelmi sorsának értelme, a spengleri módon értelmezett kultúra természete után.

*

Gulyás irodalomszemlélete megőrizte Spengler és a szellemi történet hatását, a harmincas évektől mégis a népi mozgalom elveinek, különösen Németh László harmadikutas ideológiájának vonzásába került. A népi líra hatása már korábban érvényesült verseiben. Kezdetben a formakeresés játékos kísérletezésében, később tudatosabban fordult a népköltészethez. A mozgalommal kialakuló kapcsolatú (a népi írók debreceni bemutatkozása 1931-ben, barátsága Németh Lászlóval, részvétele a *Válasz* alapításában) ugyancsak a népiek költői törekvései felé irányította. A népköltészet különben sem volt idegen tőle:ársaihoz hasonlóan benne kereste a magyarság népi jellegének és ősi világképének tükröződését. „A népiség legmélyebb, legszemélytelenebb rétegeit visszahúzódtak a folklórhoz”⁵ — hirdette, és ennek ősi, pentaton rétegeit kutatva jutott el 1936—37-ben a *Kalevalához*.

*Út a Kalevalához*⁶ című tanulmányában fordult elhatározó módon a finn népköltészethez, dolgozta ki irodalmi elveit. A személyes vallomás hevületével számolt be a mintaképre találás élményéről. Nagy gonddal mélyedt el a szöveg filológiai és folklórisztikus problémáiban. A finn *Kalevala*-kutatás (különösen Julius és Kaarle Krohn) eredményeit használta fel, s az eposz értelmezése ettől kezdve életre szóló feladatot jelentett számára.⁷ Benne találta meg azt az *irodalom-modellt*, melyet eddig a görögökben, az *Eddában*, a világirodalom nagy mítoszaiban keresett. Nagy tanulmányában így fogalmazta meg a *Kalevala*-modell jelentőségét: „bemutat egy pentatonikus lényegre redukált, s abból újrafeljesztett, újrahatványozott népiséget, amely folklórjellegének fölibe nőtt, s átütötte a folklór-öncélúság meddő korlátait”⁸. A *Kalevalára* épülő irodalom-modell a népiség, a kollektivitás és a természetélmény elemeit foglalta magába. A népiség elvét nemcsak a *Kalevalában*, hanem általában az ősi irodalmakban: az *Eddában* és a görög klasszikában is fellelte.⁹ A népiség fogalma mellé állította a fajiságot: ezt azonban nem etnikailag, hanem — Németh László módjára — erkölcsileg próbálta értelmezni, a nyelv, a történelem és a kultúra egységében határozta meg. A kollektivitás a népiségből következett. Gulyás szerint a műalkotásnak a népi közösség kollektív élményeit kell kifejeznie. Ezt a gondolatot hangoztatta már az Ady Társaság drámaavítájában¹⁰ és Homéros-tanulmányában¹¹ is. A költészet kollektivistá felfogásának csak látszatra mond ellent Gulyás személyes magánya: indulása óta figyelemmel kísérte a német expresszionizmus eredményeit, irodalomszemléletét bizonyára ennek erős kollektívizmusa is áthatotta. A természetélmény szerepének hangsúlyozását a debreceni költői hagyomány, a népi ideológia és antiurbánus indulatai magyarázták.

³ Képek a Kalevalából. KeN 1940. 21. sz. 10—12.

⁴ A kritika. Válasz. 1934. 267.

⁵ Út a Kalevalához. Válasz 1937. 195—219.

⁶ I. h.

⁷ Vö. Képek a Kalevalából. i. h., Utószó a Kalevalához. Magyar Élet kiadása. Bp. 1943., A tisztá dallam népe. Vigília. 1943. 178—181.

⁸ I. m. 219.

⁹ Vö. Aischylos élmény. Sziget. 1939. 51—62. és Edda-tanulmány (kéziratban).

¹⁰ A magyar dráma válsága. Debreceni Ujság. 1931. jan. 25. 8.

¹¹ Homeros 1936-ban. Pécs 1940. Magyar Éjszakák. I.

Gulyás a harmonikus ember kialakítása érdekében tartotta fontosnak a természet visszahelyezését a kultúra forrásai közé. A gépesített világban elidegenedett embert akarta visszavezetni a *Kalevala* természetközelségéhez, ősi nyugalomához.

A *Kalevala* tanulmányozása szinte átformálta Gulyás gondolatvilágát: világképe, amely a világirodalom nagy mitológikus eposzainak és az irracionalista filozófia modern mestereinek hatására alakult ki, egyszerre új tartalmat kapott. Versei egyre inkább a *Kalevala* megoldásait követték, az eposz hatására a mindennapi életet, személyes barátait is mitizálta (*Veres Péter, Sinka Istvánhoz*), sajátos kontrasztot teremtett a filozófikus mondanivaló és a népi, a *Kalevalától* kölcsönzött forma között. Verseit mitológikus metaforák árasztották el, nehezen érthető kalevalás utalások tették talányosakká. A *Kalevala* alapján kialakított irodalom-modell egész elméletté növekedett, ahogy Németh László „új görögséget” hirdetett, úgy ajánlotta ő a *Kalevalában* képviselt népiség, kollektivitás, természetközelség eszményeit az ifjúság figyelmébe. Kodolányi János publicisztikájához hasonlóan ő is a finn példa követésére serkentett. A *Kalevala*-modell szabta meg igényeit az irodalommal szemben, ennek mérlegén értékelte kortársait, sőt az utolsó száz év irodalomtörténetét.

Gulyás a huszas évek történelemszemléletét — Szeckfü Gyula megállapításait — követte a kiegyezés utáni korszak, véleménye szerint, „anorganikus szellemű” irodalmának elítélésében.¹² A *Kalevala*-élmény előtt még Arany Jánosban látta költői eszményképét: „Költészete hitből, fájdalomból és bölcsességből megépített nemesség”,¹³ s a szellemtörténet Arany-képével érvelt Németh László Arany-értelmezése ellen. A *Kalevalában* talált irodalom-modell nevében azonban szakított a szellemtörténet megállapításaival, elítélte Prohászka Lajos „magyar finitizmus”-elméletét, és egy merőben új irodalmi tudat kialakítására szólított fel. Ekkor már az átértékelés igényével nyúlt a nemzeti klasszicizmus eredményeihez, Aranyt felrótta, hogy a klasszicista formaeszményekhez ragaszkodva nem hatolt le a népi műveltség ősi mélységeibe: „a magyar klasszicizmus egy formai befejezettség tökélyével, egy klasszika-fikcióval elibe vágott egy lényegi befejezettségnek, s eltorlaszolta a magyar szó mélyebb rétegei alatt lappangó erőket”.¹⁴ Aranytól valójában a lönnroti tettet kérte számon, s ennek elmaradását a nemzeti klasszicizmus „tragikumának” érezte. Még élesebb kritikával fordult — Ady kivételével — a *Nyugat* írói felé. A modern magyar irodalmat gyakran vádolták individualizmussal, túlságos szubjektivitással, a huszas évek lírájának tárgyias fordulata valóban e szubjektívizmus ellenhatásaként jött létre. Gulyás is túlságos individualizmusban marasztalta el a *Nyugat* költőit, egyéni helyzete, kivülrállása és ellenszenvé miatt indulatosabban is, mint szükséges lett volna. A modern magyar lírában csak az „individualizmus fáraó-rendszerét”, „az egyén hisztériáját” volt hajlandó látni, a népiség és a kollektivitás esztétikai elveit kérte számon tőle, s ez egyoldalú ítélethez vezetett: „Idegei motorját túlságosan az egyéni akarat forgatta, s túlságosan az egyéni látomások színvontásának volt kristálya”.¹⁵ Bírálatá különösen Babits felé vágott. 1929-ben még mestereként üdvözölte az Ady Társaság Babits-ünnepélyén (*Babits Mihálynak*), később viszont egyedül Dante-fordításának értékét ismerte el.¹⁶ A nemzeti klasszicizmus és a *Nyugat* elveinek és eredményeinek korrekcióját a *Kalevalában* felfedezett eszmények követésétől várta: „Kiegészíti, azaz egy határozott lépéssel megtoldja azt, amit Aranyék csak félítig, egy kevésbé ősi, kevésbé lényeges kultúrretegig lejutva alkottak” — állította szembe a *Kalevalát* a nemzeti klasszicizmussal, „Ez az erő van hivatva ellensúlyozni a Nyugat-korszak kóros eredményeit: személytelen nagyságával s természetlátásának mindent feloldó nyugalomával hivatva van kiegyenlíteni az egyéni színvontások anarchiáját”¹⁷ — érvelt a *Nyugat* esztétikája ellen.

Velük szemben, mint a *Kalevalából* leszűrt elvek megvalósítójára-képviselőjére, Adyra hivatkozik. Ady költészetének értelmezése, szolgálata éppúgy kritikai tevékenységének állandó szövege, mint a *Kalevala*-kutatás.¹⁸ Ady költészetében a magyar művelődés ősi rétegeinek vulkánikus feltörését látja, a *Halotti Beszéd* és az *Ómagyar Mária Siralom* tragikus életérzését hallja megszólalni, Ady az ő számára a „mélység Anteusa”. „A magyar klasszicizmus formápját... szétveti egy atavisztikus lendület. Ő a magyar irodalom nagy földcsuszamlása: új rétegeket dob fel, amelyeknek újsága a nagy óság. Ady hozza a keletkezési hőt, a geológiai meleget”¹⁹ fogalmazza meg Ady-értékelését, amely azonban korántsem egyéni. Ahhoz az Ady-kritikához igazodik, amelyet — ha más-más árnyalattal is — Szabó Dezső, Makkai Sándor

¹² Madách. Válasz. 1934. 40–47.

¹³ Jegyzetek az Arany évfordulóhoz. ProtSz 1933. 11–13.

¹⁴ Tíz év Ady nevében. ProtSz 1939. 348–358.

¹⁵ Ut a *Kalevalához*. i. h.

¹⁶ Dante Kapujában. Katolikus Figyelő 1941. 12. sz. 10 — 11.

¹⁷ Ut a *Kalevalához*. I. m. 219.

¹⁸ Vö. A debreceni Ady. Debreceni Szemle. 1932. 179–182., Ady Rómában. ProtSz 1940. 20–23., Ady utolsó útja. Tiszántúl. 1941. jún. 15. 8., 1919 január 27. Tiszántúl. 1942. jan. 27. 4., Az Értől Párizsig. Magyar Ut 1942. 31. sz. 5–6., stb.

¹⁹ Tíz év Ady nevében. I. m. 354.

(akinek *Magyar fa sorsa* című könyvéről írta első kritikáját,²⁰) Féja Géza és Németh László képviselt. Ez az értelmezés Adyban a magyarság „faji” génuszát látta, tagadni igyekezett azokat a kapcsolatokat, melyek a költőt és műveit a progresszív mozgalmakhoz, eszmékhez fűzték. Így járt el Gulyás is: részben el akarta határolni Adyt a *Nyugat* polgári radikális törekvéseitől („Mert más Ady és más a Nyugat. Adynak magának, bár volt egy Nyugat körítése, de a körítésen belül trónolt és szomorkodott az Ady-magány”²¹), részben pedig magát Adyt bírálta azért, mert „a magyarság számára idegen, sőt magyarság ellenes, kapitalisztikus, álliberális tendenciával”²² szövekezett.

Ady mellett Bartók és Kodály zenéjében, valamint a népi írók műveiben találja meg a *Kalevalából* elvont kulturális képletet. Erdélyi József, Sinka István verseire, Tamási Áron, Veres Péter prózájára gyakran hivatkozik, mint a modern magyar irodalomban meglevő „*Kalevala-lánc*” szeméire, Gellért Sándornak, a fiatal népi tehetségnek érvényesülését pedig ő készíti elő. Erdélyi József költészetét ő határolja el legelősebben a Petőfi-hagyománytól: „Ez a bihari vándorpoéta megtalálta valahol az országúton Petőfi lábnyomát. Belelépett a nyomba, s lestepedt alatta a föld. A magyar földből felsüvöltött az Ady-mélység.”²³ Ugyanakkor azonban nem áll az „őstehetségek” kritikátlan bámulói közé: már az *Út a Kalevalához* című tanulmányban a „folklor jellegének fölibe nőtt” népiségre hivatkozik, a népi líra hivatását mindig a „népi” és a „nép fölötti” egységében, vagyis a népi szellem mitikus mélységeinek és az európai, sőt világkultúra távlatainak szintézisében jelölte meg. Ezt az elvet képviselik azok az írók, melyekben Sinka Istvánnal vitatkozva az „őstehetségek” ösztönössége ellen lép fel.²⁴

Aki azokat a példákat keresi, melyek Gulyást esztétikai és kritikai elveinek megalkotásában ösztönözték, természetesen nem elégedhet meg a *Kalevala* hatásával. A *Kalevala*-értelmezésben kifejtett és a nemzeti klasszicizmus, a századforduló és a *Nyugat* irodalmával szemben érvényesített elvek a kor nacionalista elméleteinek fogalomtárához tartoztak. Szabó Dezső nacionalizmusa, Farkas Gyula irodalomtörténeteinek faji módszere, Karácsony Sándor „magyar gondolatformák” irányuló kutatásai nélkül nem érthetjük meg Gulyás szemléletét. Elveinek valódi „környezete” azonban a népi ideológia, ennek harmadik utat hirdető változata. Gulyás irodalom-modelljét ide kapcsolják mind elemei (népiség, fajiság, kollektivitás), mind elkötelezettség-igénye. Ezekben társa Féja Géza irodalmi programjának, még inkább Németh László „mélymagyar” és „magyar út” elméleteinek.

Németh László és Gulyás Pál kapcsolatának irodalomtörténeti jelentősége van. Némethről Gulyás írja az első jelentősebb tanulmányt, s már ebben megfogalmazza az akkor fiatal kritikus jelentőségét: „Én Németh Lászlóban az ifjú magyarság új orientációját látom”²⁵. Jellemző a kritikái visszhang is: a *Literatúra* cikkírója a fiatalok nemzedéki vallomását hallja ki Gulyás írásából.²⁶ A harmincas évek Németh László vonzásának időszaka: a népi mozgalom szerveződése, Németh László ideológiája elhatározó szerepet kapott, hatásukra szakított Gulyás a szellemtörténet tételeivel s fogadta el a *Tanú* írójának gondolatait. Kapcsolatuk korántsem volt egyoldalú: Németh a *Kisebbségben* lapjain maga hivatkozik arra az indításra, melyet Gulyás nemzeti-klasszicizmus-kritikájától kapott.²⁷ A nevezetes vitairatban Gulyás a saját elveinek igazolását érezte, a *Kalevala*-tanulmányban hangoztatott gondolatok később határozottan a „mélymagyarság”-elmélethez igazodtak. „Minden közösségben kell rejtőznie az őt mozgató technikai és társadalmi apparátus alatt egy láthatatlan, de mélyebb valóságnak, egy legvégső célöszönnek, amely már a vallás és a metafizika birodalmába tartozik, amelynek a tényeit aktába nem lehet iktatni, de a szívekbe nem iktatásuk mégis beláthatatlan következményekkel jár: a közösség felbomlásával”²⁸ — hangoztatja Németh elveit. Éppígy fogadja el azt a véleményt, mely a magyarság „keleteurópai” jellegét domborítja ki, és a magyar vers Németh Lászlónál jelentkező elméletét is magáévá teszi. A *Kisebbségben* megjelenését követő harcok során Gulyás áll a leghatározottabban a támadott szerző mellé, számos vitacikkben érvel Németh elmélete mellett.²⁹ Nem tartozik ide a két író kapcsolatának története, elég ha Gulyásnak a *Válasz* alapításában, a *Debreceni Káté* keletkezésénél betöltött szerepére, s azokra a Németh-íróskora utalunk, melyek a debreceni költő barátságánál méltatják.³⁰ Gulyás elfogadta Németh László elveit, irányítását, mégsem tarthatjuk őt csupán a *Tanú* debreceni követének.

²⁰ Makkai Sándor Ady-könyve. Alkotás. 1927. 1. sz. 21–23.

²¹ Földessy Gyula Debrecenben. Tiszántúl. 1941. máj. 11. 13.

²² Tíz év Ady nevében. I. m. 354.

²³ Erdélyi József: Villám és virág (ism.) Sorsunk. 1942. 149–150.

²⁴ A néppel és a nép fölött. Tiszántúl. 1941. dec. 25. 9–10., A néppel és a nép fölött. Válasz Sinka Istvánnak. Új Élet. 1942. 236–240., vö. Sinka István: Csapófogó. Magyarság Útja. 1942. febr. 20. 5.

²⁵ Németh László. ProtSz. 1932. 375–388.

²⁶ Gulyás Pál–Németh László. Literatúra. 1932. 586.

²⁷ Kisebbségben. Budapest, 1942. Magyar Élet. I–II. köt. 34.

²⁸ Költők sorsa Debrecenben. Új Élet (Kassa). 1939. 5–6. sz. 354–365.

²⁹ A magyar irodalom végső kérdései. Napkelet. 1939. 193–199. (válasz Kállay Miklósnak), Öncsonkítás vagy visszazametszés? ProtSz. 1939. 429–434. (válasz Joó Tibornak).

³⁰ A Tanú első éve. Tanú 1933. 365–368., A Válasz. Tanú 1934. 194–196., Tanú-évek. Kalangya. 1938. 481–494., Gulyás Pál szobájában. Alföld. 1957. 1. sz. 1–23.

Kettőjük kapcsolata a termékeny gondolatcserére épült, s Gulyás világosan látta saját szerepét, Németh koncepciózus gondolkodásának szeretett volna kritikai ellensúlyt adni: „Milyen lenne az Ellen-Németh László? . . . Lassú exponálás embere, metaforák elutasítója, illetve mérséklője az ítéletek nagyobb kohéziójával . . . Belterjes szellem, aki szembeállítaná vele — ki tudna Némethtel a sokban versenyezni? — a keveset.”³¹

*

Gulyás önérzetesen nevezte magát vidéki, debreceni költőnek: helyzetében nem a provincializmus veszélyét, hanem a népelet és a természet közelségét érezte, úgy gondolta, hogy a *Kalevala*-modell és a „mélymagyar” szellemiség képviselője a vidéki költő „előjoga”. A modern városi civilizációt nem tartotta alkalmas közegnek a népi indítású líra számára, — sorsa, tapasztalatai, azok az eszmék, melyeket Spengler és Németh László műveiből szűrt ki egyaránt a „vidék” mellé kötelezték el. „A költészet, minél több benne a város, annál kevésbé költészet. Ennek egyszerű oka pedig az, hogy a város, legalább a mai formájában, maga is természetellenes alakulat”³² — már 1928-ban így nyilatkozott. A korabeli polgári lírárt az artisztikum, a kombináció és a logika termékének tartotta, eszményeinek valóra váltását a vidéktől várta. Irodalmi decentralizációra törekedett, a vidéki írókra sajátos hivatást mért: „A vidéki írónak kész örömet vállalnia kell vidéki elszigeteltségét. Helyesebben robbantania kell folytonosan a rázuhant magasságot — eszméivel”³³. A vidék kultusza magyarázza azt a különleges szerepet, melyet Gulyás szülővárosának, Debrecennek szánt.

Mint tanulmányaiban: *A Génusz Debrecenben*³⁴ és a *Költők sorsa Debrecenben*³⁵ című írásokban kifejti, Debrecen hagyományai, irodalmi és szellemi öröksége közeli meg legjobban azt az irodalmi modellt, amelyet a *Kalevala* és a „mélymagyarság”-elmélet nyomán kialakított. Debrecen szellemi múltjában: Méliusz, Juhász Péter, Csokonai, Fazekas, Földi, Diószegi alakjában és művében találta meg a népiséget, a kollektivitást, a természetélményt és a „magyar” történelmi realizmus klasszikus példáit. Az alföldi nagyváros, amely évszázados hazai köztudat szerint az elmaradottság, a földhözragadt konzervatívizmus jelképe volt, Gulyás irodalom-szemléletében a népi irodalom Árkádiájává emelkedett. Ebben az értelmezésben — Csokonaiék hagyománya mellett — bizonyára a népi mozgalom, a *Válasz* debreceni kapcsolatainak is szerepe lehetett. A *Kalevala*-modell mellett megszületett a „debreceniség” fogalma, a finn példához kapcsolódott a magyar hagyomány. Láttuk, hogy Gulyás milyen elvek alapján bírálta a XIX. és XX. század irodalmi fejlődését. Debreceni tanulmányaiban veti fel azt a gondolatot, hogy e sajátos fejlődést Budapest hirtelen „kiugrása” és irodalmi központtá válása okozta. A fővárost „hímagyar”, „idegen” képződménynek látta, a „mélymagyarság” szelleme akkor érvényesült volna szerinte, ha Debrecen kapta volna meg Budapest szerepét: „A mai magyarság válságának egyik oka éppen az, hogy nem tudott kialakulni — ahogy ezt a hajdani debreceni költők ösztönük mélyén álmódták — Nagy Budapest helyett egy Nagy Debrecen”³⁶. Az irodalmi élettől e „mulasztás” helyrehozását várta: „Egy ideális magyar kultúr-közösség kialakításában Debrecen kell hogy kapja a főszerepet”³⁷. Érdekes, hogy az egyébként oly visszavonult és magányos költő mennyi szervező munkát vállalt magára, mikor Debrecen központtá fejlesztéséről volt szó. Résztvétele a *Válasz* alapításában, a népi írók mozgalmában (melynek valójában azt a feladatot szánta, hogy benne alakuljanak ki a vidéki szellemű irodalom keretei), szerepe az Ady Társaságban ezt a célt szolgálta, noha mindkét vállalkozása kudarcot szenvedett. A *Válasz*ban nem sikerült megszerveznie a vidéki írók műhelyét, az Ady Társaságban pedig végül is a jobboldalnak sikerült lobogóul felhasználnia Gulyás nevét és törekvéseit.

A kudarcok kedvellették meg vele a „sziget-gondolatot”. Németh László és Kerényi Károly eszméjét vette át, s a maga Debrecenének kulturális szerepét egy emelkedett szellemű műhely megvalósításában képzelte. A „sziget-gondolat” akár a népi ideológia, akár a polgári humanizmus közegében született, eszmék kiérlelését, követésre intő példák felmutatását tűzte ki célul. Gulyás is ilyen kollektív műhelynek szerette volna látni városát, mely kapcsolatban a többi műhellyel dolgozza ki gondolatait. „Debrecen, amely most még Sziget, — Sziget-Debrecen —, de nem azért, hogy meddő módon elzárkózzék, hanem azért, hogy eszményét a közösség számára kiérlelje. Sziget-Debrecen keresi a többi sziget-társát” — írta a *Magyar*

³¹ Tanú. Németh László új arca. ProtSz 1933. 498—500.

³² Tompa László. Debreceni Szemle. 1928. 400—403.

³³ A vidék többre kötelez. Tiszántúl. 1942. júl. 26. 4.

³⁴ Debrecen sz. kir. város és Hajdú vármegye. Szerk. CSOBÁN ENDRE és HERPAY GÁBOR dr. Vármegyei Szociográfiák. 1940. 241—255.

³⁵ Debrecen 1939. Magyar Éjszakák III. Klny. az Új Életből.

³⁶ Költők sorsa Debrecenben. I. m. 19.

³⁷ Nyilatkozat. Tiszántúl. 1942. ápr. 21. 4.

Éjszakák című debreceni könyvsorozat mottója gyanánt. A „szigetek” egymáshoz fűzésének vágya okozta, hogy lassanként kapcsolatba került azokkal a körökkel és folyóiratokkal, melyek valamilyen műhely kiépítésére vállalkoztak. Barátja és szerzője lett Kerényi Károly körének illetve a *Sziget* című kiadványnak, a kassai Új Magyar Múzeumnak, a pécsi *Sorsunknak*, a Prohászka-körök neokatolikus szellemét képviselő *Új Élet* című folyóiratnak. Ez az a pont, ahol gondolkodása — ha a harmadik utas ideológia kereteiben is — de továbblépett. Kapcsolatkereső próbálkozásai során különféle világnézeti csoportokkal találkozott, polgári humanisták, szociális gondolkodású katolikusok, a népi gondolat képviselői, általában antifaszista erők felé nyújtotta ki kezét. Ez a magatartás nem fért össze a *Kalevala*-modell korábbi ortodoxiájával: Gulyás Debrecen hagyományaiban most már nem a „mélymagyarság” történelmi jelképét kereste, inkább a közvetítő, befogadó szellemet. Méliusz és Csokonai példájában a magyar lélek és az európai művelődés találkozására figyelmeztetett, Debrecen jelszavával az egyetemesség elvét hirdette: „Debrecennek kell a germán szellem is, amennyiben az eddai és herderi és goethei és schillerei—hölderlini távlatokon át érkezik, Debrecennek kell a héber szellem is, az ószövetségi nagy próféta-távlatokon át, kell a szláv szellem és kell a román szellem — a dosztojevszkiji—tolsztoji—notre-damei—le mortului-i távlatokon át”.³⁸ Ez az új Debrecen-modell, az egyetemesség eszméje fontos szerepet kapott Gulyás utolsó éveinek gondolataiban. Nem alakította át világlképét, nem szakította el azoktól az eszményektől, melyeket korábban a *Kalevala* nyomán alakított ki, de árnyaltabbá formálta őket, egyfajta kiegyenlítődedést ígért a „mélymagyar” gondolat és a világgkultúra eszméje között. A szintézis igényében keresett egyensúlyt forradalom és hagyomány, magyar és európai, népiség és kultúra között. Úgy látta, hogy Debrecen hagyománya ezt a szintézist sugározza: „A népi és nem népi paradoxonát szintén csak a debreceni synthesis küszöbölheti ki, a közel másfélszázéves példák”.³⁹ Nem árt emlékeztetni arra, hogy ugyanezekben az években Németh László is Csokonaiék világában vette észre a „paraszt dal és rokokó hajlongás”, „Európa és magyarság” különös ötvözetét.⁴⁰ Gulyás verseiben (pl. *Debrecen, ó-kikötő, Csokonai fuvolája*, stb.) és tanulmányaiban gyakran rajzolta meg Debrecen az egyetemesség példája gyanánt. Különösen Csokonai alakjában fedezte fel a kiegyenlítődedés klasszikusát: az életöröm és a tragikus magatartás, a közösségigény és a magányosság, a debreceni természetközelség és az európai kulturáltság egységbe foglalóját, Mozart magyar rokonát ismerte fel benne.⁴¹

Debrecen az egyetemesség példája lett Gulyás ideológiájában és verseiben, ő azonban nem tudott eljutni az igazi szintézisig. Világában helyet kapott a népiség és az emberiség kulturkincsének egy része, viszont éppen azok a haladó eszmei és művészi törekvések hiányoztak belőle, melyek az egyetemesség fogalmát a kor színvonalán fogalmakták volna meg. Elképzeléseit csak részben tudta megvalósítani, egyetemesség igényének tisztaságát mindenestre meggyőző módon tanúsítják azok a nyilatkozatok, melyeket a nacionalizmus vad túlzásainak idején a magyarság és a szomszédos népek testvéri sorsközössége mellett tett. „Csak úgy magyar, hogyha a végtelen /világ szelleme fut át rajta, másként/ türes váz” — valotta a magyarság hivatásáról *Kassa kapui előtt* című versében.

*

Gulyás Pál irodalmi elvei, szemlélete magányos műhelyben alakultak ki. Az a vágy, hogy széttörje a köréje záródó kisvárosi láthatárt, s kapcsolatot teremtsen korának gondolataival, fűtötte eszméletét. A kor mozgalmaitól távol, az irodalmi élet peremén élve azonban hiába próbálkozott: egy légmentesen elzárt műhely gondolati konstrukcióira, valóságtól elszakadt idealizmusára talált csupán, s korának eszméi közül is csak konstrukciókkal találkozott. A szellemtörténet, Spengler kultúrpresszimizmusa és Németh László harmadikutas eszmei köre — hiába volt Gulyás filozófiai hajlama és iskolája — csupán zsakutcát jelenthetett. Bár élete végén eljutott az egyetemesség eszményéhez, ideológiája mégis délibábok kergetése, tévedések láncolata volt, sorsa pedig nem tudott felszabadulni, a magány és a bizonytalanság tragikus zsákmánya maradt. Becsülete nem engedte a jobboldalhoz szegődni, a népi mozgalom polarizálódásának idején távol maradt a baloldal képviselőitől. Két világ határán, egyre jobban magára láncolva magányának bilincseit áldozta fel életét téves eszményeinek.

Pomogáts Béla

³⁸ A Génusz Debrecenben. I. m. 252.

³⁹ Költők sorsa Debrecenben. I. m. 33.

⁴⁰ Kisebbségben i. kiad. 17.

⁴¹ Michael Csokonai Vitéz. Der Mozart der ungarischen Sprache. Pester Lloyd. Morgenblatt. 1942. nov. 27. 11–12.

Megjegyzések Rusvay Tibor recenziójához

Az Itk 1965: 4. számában Rusvay Tibor ismertetést közöl a vajdasági író, *Majtényi Mihály Szikra és hamu* című kötetéről (532). A rövid cikk befejező mondata így szól: „itt van már az ideje, hogy az irodalomtudomány mostohagyermekait, tehát a déli avagy éppen északi tejtéstvéreinket megismertessük, alkotó munkájukat értékeljük, a magyar irodalomtörténet egészében elhelyezzük és a még fellelhető dokumentációt okos rendbe rakva, megadjuk a nekik járó eleve kötelező irodalomtörténeti megbecsülést”. Ezzel a kívánsággal csak egyet lehet és kell értenünk. Épp ezért furcsa és alig érthető, hogy az ilyen helyes és tudatos célkitűzést valló recenzens hogyan írhatott le olyan ismertetést, bármily rövidet is, amely nem felel meg ezeknek az elveknek. Mert nemhogy megbecsülést árasztana a kötetéről leírt néhány sor, hanem inkább azt a látszatot kelti, hogy az ismertető valószínűleg csak belekukkantott a kötetbe. Olykor tévedéseket ír le; nem beszél olyan fontos dolgokról, amelyekkel a kötet felvilágosíthatta volna őt, s a mellékesen odavetett tudálékos megjegyzései is meglehetősen tájékoztatanságról árulkodnak.

1. Majtényi ismertetett könyve *második* kötete egy emlékezés sorozatnak. Az *első* kötet (*A magunk nyomában*) már 1961-ben megjelent Újvidéken. Lehet, hogy Rusvay figyelmét annak idején elkerülte, de az már hiba, hogy a most ismertetett *Szikra és hamu* előszavát (*Könyvem elé*) is aligha olvasta el Rusvay. Hiszen abból megtudhatta volna, Majtényi részletes magyarázata alapján, a két kötet összefüggését, azonos célkitűzését.

2. Rusvay szerint a kötet „vegyes benyomást kelt abban, aki az irodalom tudójának íróasztalán lapozza”. A nem teljesen világos mondat, előzményével együtt, olyat kér számon az írótól, amit nem lehet. Majtényi igen helyesen és becsületesen járt el, amikor egy Móra-idézetrel megmagyarázta első kötetének címét és célkitűzését; ugyanígy tett a 2. kötet bevezetőjében: tisztázta, hogy mit akar. A legfontosabb mondatot a fülön is idézi a kiadó: „Én abból indultam ki, hogy irodalmunknak ollómmal körülnyesett fejezetei és a fejezetek szereplői vagy szikrává, vagy hamuvá váltak rég, és talán csak így, a mese hangján lehet őket újra, életesen felidézni”. Az is kiténik Majtényi állásfoglalásából, hogy elsősorban a halottakkal foglalkozik; csak célszókban, rövid villanásokban szerepelnek a még élő alakok. Könyve tehát szubjektív visszaemlékezés azokra, akiket sokan ma már alig ismernek, de akik kisebb-nagyobb szerepet vittek a vajdasági irodalmi életben. Ebben a műfajban kellemes, hasznos és fontos olvasmány Majtényi mindkét kötete.

3. Nem egészen pontosak azok a tájékozottságot sejtető megjegyzések sem, amelyekkel Rusvay a vajdasági irodalmi élet főbb vonalait vázolja fel. Például kár elfelejteni, hogy éppen Majtényi Mihály szerkesztette a nagymúltú *Hidat* a legnehezebb években, 1949 után. — Nem helyes a „délvidéki” irodalom bábái-ápolgatói (és aligha ápolgatói) sorából kihagyni *Szirmai Károlyt*, aki mozgatója, fenntartója, igényes szerkesztője volt a *Kalangyának* — egészen az 1941-i impériumváltozásig! — Nemigen lehet az itt tárgyalt irodalommal kapcsolatba hozni *Csáth Gézát*, hiszen ő épp 1919-ben halt meg. *Kosztolányival* viszont szoros kapcsolat alakult ki: riportokat készítettek a folyóiratok a *Pacsirta* Budapestben élő írójával, *Kosztolányi* írásai megjelentek az ottani lapokban. — Nem egészen érthető, hogy *Csuka Zoltán* és *Dudás Kálmán* hogyan kerülnek Rusvaynál egymás mellé: hiszen *Dudás* jóval fiatalabb, később is jelentkezett, nem tartozott a Majtényi által tárgyalt, két világháború közötti korszak vezető alakjai közé. *Csuka Zoltán* körül viszont erős avantgarde-csoport alakult ki: néhányuk egyben a munkásmozgalom kiváló harcosa is később. (Egyikük: *Löbl-Láng Árpád* — *Lőrincz Péter* emlékezéseinek kötetei mostanában kerültek és kerülnek ki a Forum kiadó nyomdájából.)

4. Úgy tűnik ki az ismertetés szövegéből, mintha a tárgyalt kötetben afféle anekdotikus hangon sor kerülne pl. *Arányi Jenő* emlékezete mellett *Szenteleky Kornél* ismertetésére is. Valóban egyszer-egyszer fel-felbukkan a korán elhunyt, „bácskai *Kazinczy*” *neve* ebben a kötetben, de *itt* nincs róla méltatás. Hiszen *ezt már elvégezte* Majtényi, igen mesteri módon, emlékezései *első* kötetében, a *Magunk nyomában* utolsó fejezetében, nyolcvan nyomtatott oldalon...

Ha ehhez hozzáteszem, hogy Rusvay Tibor egy-két mondata eléggé homályos és nehezen érthető, akkor még jobban megerősödik az olvasó abban a hitében, hogy a megírt recenzió és a fentebb is idézett befejező konklúzió aligha van szerves összefüggésben. Pedig Majtényi Mihály könyve megérdemelte volna a koncentráltabb figyelmet, a tények jobb ismeretében megírt, megértőbb hangú méltatást.

Margócsy József